

פול מנדס-פלור

אברהם ברקאי

ת ו ד ו ת
י הודי גרמני'ה
בעת החדשה

ד
התחדשות
וחורבן
-1918
1945

מרכז
ז'למן
שזר
לתולדות
ישראל

תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה

כרך ד: התחדשות וחורבן

1945-1918

פרויקט של מכון ליאו בק

תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה

הועדה המייעצת

יוסף חיים ירושלמי, יעקב כ"ץ ז"ל, ורנר א' מוסֶה ז"ל, יורגן קוקה,
יהודה ריינהרץ, ריינהרד רירוף, איסמר שורש, פריץ שטרן

מתאם

פרד גרובל ז"ל

כרך א

מסורת והשכלה

1780-1600

כרך ב

אמנציפציה ואקולטורציה

1871-1780

כרך ג

אינטגרציה במחלוקת

1918-1871

כרך ד

התחדשות וחורבן

1945-1918

תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה

עורך: מיכאל מאיר
עורך מישנה: מיכאל ברנר

כרך ד
התחדשות וחורבן
1945-1918

מאת

אברהם ברקאי פול מנדס־פלור

אחרית דבר מאת סטיבן מ' לובנשטיין

תרגמו: רעיה נטנברוק־גינצברג, רן הכהן ואירית סיון

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Originally published in German under the title
Deutsch-Jüdische Geschichte in der Neuzeit
English translation: ***German-Jewish History in Modern Times***
Edited by Michael A. Meyer
and Michael Brenner, assistant editor
Volume 4: Copyright © 1998 Leo Baeck Institute

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' רוברט ליברטס, פרופ' מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכות המערכת: מעין אבינרי־רבהון

עריכה מדעית: רן הכהן
עריכת הלשון והבאה לדפוס: יצחק כהן
מרכות הסדרה: טליה יקיר

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2005

ISBN 965-227-149-7 מס"ב

מספר קטלוגי 185-466 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ה
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד ממוחשב: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

11	הקדמה מאת פול מנדס-פלור
----	-------------------------

חלק ראשון 1933–1918

17	פרק ראשון: בצילה של מלחמת העולם מאת פול מנדס-פלור
----	--

18	1. חויית המלחמה של היהודים
24	2. המפגש עם יהודי מזרח אירופה
28	3. כתבי־העת <i>Der Jude</i>
30	4. המהפכה והיהודים
37	5. לקראת ויימאר

40	פרק שני: ירידה במספר האוכלוסין וקיפאון כלכלי מאת אברהם ברקאי
----	---

40	1. המגמות הדמוגרפיות
43	2. מבנה מקצועי וחברתי
46	3. השלכות המשברים הכלכליים
49	4. האליטה הכלכלית היהודית

53	פרק שלישי: חיי היהודים בסביבתם מאת אברהם ברקאי
----	---

53	1. בצל האנטישמיות
62	2. הערים הגדולות
65	3. באזורים הכפריים ובעיירות
67	4. יהודי מזרח אירופה
71	5. חיי המשפחה

77	פרק רביעי: המבנה הארגוני של הציבור היהודי מאת אברהם ברקאי
----	--

77	1. מצבן המשפטי של הקהילות
----	---------------------------

- 79 2. קהילה דתית או קהילה עממית?
- 84 3. איגודים ארציים ונציגות כללית
- 88 4. האגודה המרכזית
- 91 5. איגודי היהודים הליברליים והגרמנים-לאומיים
- 92 6. הפעילות הציונית
- 97 7. ברית חיילי החזית היהודים
- 99 8. מערכת הארגונים וזהות יהודית

פרק חמישי: מגמות פוליטיות ומודעות לנוכח המשבר

- מאת אברהם ברקאי
- 103
- 103 1. ההתפתחות הפוליטית בגרמניה
 - 104 2. התגובה היהודית
 - 107 3. דפוסי הצבעה ופעילות מפלגתית
 - 110 4. יוזמות למאבק פעיל
 - 114 5. הדילמה של הציונים
 - 116 6. המדיניות היהודית באוסטריה ובצ'כוסלובקיה (1918–1938)
 - 119 7. התארגנות יהודית לעזרה ולהגנה עצמית
 - 123 8. לפני הפורענות

פרק שישי: חיי תרבות ורוח יהודיים

- מאת פול מנדס-פלור
- 125
- 125 1. המרצת המחקר היהודי
 - 132 2. החינוך היהודי
 - 134 3. בית המדרש היהודי החופשי
 - 140 4. מרטין בוכר ופרנץ רוזנצווייג
 - 145 5. האנציקלופדיות היהודיות
 - 148 6. בין תרבות חילונית לחידוש דתי

פרק שביעי: בין גרמניות ליהדות – נוצרים ויהודים

- מאת פול מנדס-פלור
- 153
- 153 1. הקשר של היהודים לגרמניה ולתרבות הגרמנית
 - 156 2. מתח מוחשי
 - 158 3. דו־שיח יהודי-נוצרי
 - 164 4. ברכת פרידה לגרמניות

	פרק שמיני: יהודים במסגרת התרבות הגרמנית
166	מאת פול מנדס-פלור
166	1. המוקצה כמקובל
168	2. יהודים והתרבות העירונית של ויימאר
172	3. תיאטרון וקולנוע
174	4. אדריכלות, אומנות ומוסיקה
178	5. מדעי הטבע והרוח
182	6. ביקורת התרבות
187	7. אופטימיות וחוסר ודאות

חלק שני 1945–1933

	פרק תשיעי: שלבי ההדרה והרדיפה עד 1939
193	מאת אברהם ברקאי
194	1. שלב הפתיחה, 1933: טרור ברחובות וצעדים ממשלתיים
199	2. ההפוגה המדומה
204	3. חוקי נירנברג: יהודים, 'לא־ארים', 'בני תערובת'
209	4. המיפנה בשנת 1938
212	5. אקציית פולין ופוגרום נובמבר
216	6. מעלימי עין, סייענים ושותפים לפשע

	פרק עשירי: חיים יהודיים בצל הרדיפות
222	מאת אברהם ברקאי
222	1. ההגירה והשלכותיה
224	2. ריכוז ושבר חברתי
232	3. מלחמת הקיום היומיומית
235	4. ההשלכות על חיי המשפחה
239	5. 'לא־ארים', מזמרים ו'נישואי תערובת'

	פרק אחד־עשר: ארגונים ומוסדות
245	מאת אברהם ברקאי
246	1. קהילות, איגודי קהילות והנציגות הארצית

- 250 2. הדרישה לייצוג פוליטי וגבולותיו
- 254 3. אידיאולוגיה ופוליטיקה בצל הרדיפה
- 257 4. האגודה המרכזית, ברית חיילי החזית היהודים והציונים
- 264 5. שינוי אוריינטציה והתקרבות

פרק שנים-עשר: חיי התרבות היהודיים תחת שלטון הנאציונל-סוציאליסטים מאת פול מנדס-פלור

- 267 1. האגודה לתרבות
- 268 2. ללמוד להיות שוב יהודים
- 277 3. תנועות הנוער היהודיות
- 282 4. בתי ספר יהודיים
- 284 5. העיתונות היהודית
- 286 5. פעילות ספרותית
- 289

פרק שלושה-עשר: עזרה עצמית בדילמה: לעזוב או להישאר? מאת אברהם ברקאי

- 295 1. סעד וסיוע כלכלי ומימון
- 296 2. ההגירה
- 299 3. 1938/39: התפכחות ומנוסה המונית
- 303 4. הצילו את נפשותיכם!
- 307

פרק ארבעה-עשר: בגטו ללא חומות מאת אברהם ברקאי

- 311 1. קיום בנידוי וייאוש
- 312 2. מן 'ההשמה לעבודה' לעבודות כפייה
- 316 3. 'בתי היהודים'
- 320 4. ההתאחדות הארצית – המשכיות ותיפקוד
- 321 5. אוסטריה וה'פרוטקטורט' הצ'כי
- 328 6. ההנהגה היהודית בין מילוי חובה לשיתוף פעולה
- 330

פרק חמישה-עשר: הפרק האחרון מאת אברהם ברקאי

- 333 1. גירוש ראשונים
- 334

- 336 2. 'בין מזרח למערב' בגטו
 341 3. גטו טרוינשטאט
 348 4. הנשואים בגרמניה

סיום

- 356 מאת אברהם ברקאי

- אחרית דבר: התפוצה היהודית-גרמנית
 359 מאת סטיבן מ' לובנשטיין

- 369 רשימת הקיצורים

- 371 סקירה ביבליוגרפית

- 396 מקורות התמונות

- 397 לוח תאריכים

- 399 מפתחות

הקדמה

כוחות מנוגדים שלטו ברפובליקה הויימארית; כבר מתחילת דרכה קראה מדיניות של ריאקציה תיגר על מדיניותה הליברלית-פרוגרסיבית. מתנגדי הרפובליקה בחרו להתמקד באתוס המניע אותה, מורשת תנועת ההשכלה, ולראות בה סוכנת של כל המתועב בעיניהם בסדר החדש. הם קישרו פעמים רבות בין האתוס הזה ליהודים. על כן, גם כאשר הונעו היהודים לקבל את הרפובליקה הויימארית בכל ליבם – בעיקר בשל ההבטחה לשוויון מדיני, כלכלי ותרבותי מלא – הם מצאו את עצמם פנים אל פנים עם גל חדש של אנטישמיות, שגברה בארסיותה ובנחישותה להוציאם מקהל העם הגרמני.

משום כך הייתה עמדתם התרבותית והפוליטית של היהודים חיובית ומתגוננת כאחד. בהזדהות שגילו עם הרפובליקה הויימארית הייתה מחויבות חזקה לעקרונות היסוד שלה, אך גם הצהרה נועזת בדבר זכותם להיחשב אזרחים מלאים של המדינה הגרמנית ושותפים בדרגה שווה בתרבות הגרמנית. עם זאת, רובם המכריע העדיפו להישאר יהודים – בחלקו כהבעת גאווה יהודית בתגובה לאנטישמיות, ה-*Trotzjudentum*, יהדות של דווקא. והיו גם מי שחזרו לתכניה הדתיים והתרבותיים של היהדות. אלה גילו אותה מחדש כמקור לרוחניות ולערכים ואידיאלים מחנכים מבחינה אינטלקטואלית, כזהות המגבירה את ההערכה העצמית המעניקה את חסות הקהילה לכל אדם ללא פניות. זהותם היהודית של רוב יהודי גרמניה לא הייתה כה סדוקה וקלושה כפי שמעלה על הדעת המושג אסימילציה. הם המשיכו להזדהות כיהודים, אם כי הידע שלהם ביהדות והמחויבות למנהגיה הצטמצמו מאוד תוך כדי רכישת התרבות הגרמנית והזהות הגרמנית.

בתקופת ויימאר חלה פריחה יוצאת מן הכלל בחיים הקהילתיים, הדתיים והתרבותיים של היהודים בגרמניה, ומעבר לכך גם במסגרת התרבות הגרמנית. למעשה הייתה זו תקופה שבה דיברו היהודים לעיתים קרובות בביטחה על 'נרסאנס של היהדות'. כמעט כל אספקט של החיים היהודיים – פעילות קהילתית, פעילות צדקה, הוצאה לאור, תיאולוגיה, מוסיקה, חינוך מבוגרים ותרבות נוער – התעורר לחיים מכוח אנרגיה חדשה. אפשר שמרשימה עוד יותר העובדה, שרוח חדשה או מתחדשת זו לא הייתה מוגבלת לצורה מסוימת אחת של יהדות אלא נתנה השראה למעשה לכל ביטוי החיים היהודיים בגרמניה. כל מי שהיה מחויב לגישור ואף לסימביוזה שבין זהותו הגרמנית

הקדמה

ליהודית, *Judentum* ו-*Deutschum* – הדתי, החילוני, האורתודוקסי והליברלי, הציוני, ומי שכונה מתבולל – כולם לקחו בה חלק.

במקביל להתחדשות זו של הרוחניות וחיי הרוח היהודיים קיבלה ההשתתפות היהודית בתרבות הכללית של התקופה תאוצה דרמטית. עם הקמת הרפובליקה הויימארי נקרא דרור לרוח חדשה ונוצות באומנויות, בספרות, היפה, בקולנוע, במוסיקה בתיאטרון וגם במדעי הרוח והטבע. היהודים בלטו בכל התחומים הללו באופן מיוחד, ובזאת נתנו ביטוי לתחושת גרמניותם. שתי התופעות המקבילות הללו בחיי היהודים ברפובליקה הויימארי אינן מנותקות זו מזו. הפריחה בחיי הרוח והתרבות היהודיים וההשתתפות המוגברת של יהודים בתרבות הרחבה של גרמניה קשורות באופן משמעותי זו בזו. במקרים רבים התגלם הקשר הדיאלקטי הזה באותם אנשים עצמם, כמו אצל מבקר הספרות ולטר בנימין והפילוסוף הדתי מרטין בובר, אשר בה בעת גילו עניין מחודש ביהדות ובמאמצים להרחבת אופקי התרבות הגרמנית.

אופיו הייחודי של הרנסאנס היהודי בתקופת ויימאר איפשר לחלק מן הדמויות הראשיות לחפש דרך שלאורה יוכלו היהודים להכריז על היהדות והגרמניות כמציאויות רוחניות אוטונומיות אך מפורות הדת. בהשראת חזון זה קרא ב־1925 פרנץ רונצווייג – שמסעו מן ההתבוללות לדתיות יהודית מעומק הלב שימש סמל לאחרים מבני דורו – לקובץ מאמריו, הן בשני המקורות לזהותו התרבותית של היהודי הגרמני, בשם 'נהריים' (Zweistromland) – רמז לשמה המקראי של בבל, שישבה במוצא נהרות הפרת והחידקל ושבה הייתה אחת התקופות הפוריות ביותר בהיסטוריה הרוחנית היהודית. למרבה האסון, כל התקוות שהארץ שבין הריינוס לדנובה תהפוך לבבל החדשה התנפצו באכזריות בשל ההתפתחויות שהביאו לנפילתה של הרפובליקה. עם זאת, באופן בלתי צפוי הכינה ההתנסות בתקופת ויימאר את יהודי גרמניה לאימה שהסלימה לאחר הפרעות בנובמבר 1938, כאשר התברר כי הנאציזם-סוציאליסטים אינם מסתפקים בהכנסת היהודים מחדש לגיטאות אלא מתכוונים למעכם, פשוטו כמשמעו.

בשנות העשרים של המאה הכ' פיתחה הקהילה היהודית המאורגנת סטרוקטורות חדשות ומסועפות ותוכניות אשר יתגלו כחסרות ערך רב לנוכח האתגרים של ניהול חיים יהודיים בתנאים המשפילים ברייך השלישי. ככל שהצליחו יותר לחזק את זהותם היהודית ולראות עצמם מתוך מודעות כחברים ב'אומת התרבות' הגרמנית (Kulturvolk) כך גדלה יכולתם של היהודים להתמודד ביתר כבוד עצמי עם הניסיון הנאצי לבודדם ולגזול מהם את הזכות לראות עצמם כגרמנים.

עם עלייתם לשלטון ביקשו הנאציזם-סוציאליסטים להפסיק במהירות את ההשתתפותם של היהודים בכלכלה, בחיים המדיניים ובחיי התרבות הגרמנית. הנסיגה מן האמנציפציה דחקה את היהודים חזרה לתוך גטאות חברתיים ופוליטיים. עם זאת,

הקדמה

לא זו בלבד שתחת חסותו של הגוף הלאומי המייצג, ה־*Reichsvertretung der deutschen Juden*, (הנציגות הארצית של היהודים בגרמניה) ובאמצעות מוסדות דוגמת ה־*Jüdischer Kulturbund* (האגודה היהודית לתרבות) וה־*Mittelstelle für jüdische Erwachsenenbildung* (המרכז להשכלה יהודית למבוגרים), נמשכו החיים הארגוניים, התרבותיים והרוחניים של היהודים בתנאים הקשים שהלכו והחריפו בשנים הללו, אלא שבמובנים מסוימים אף קיבלו עומק ועוצמה חדשים. המוסדות והמחויבויות שפותחו בתקופה הקודמת איפשרו עתה את המסגרות שהעניקו לחיים היהודיים יכולת להתמודד עם האתגר שהציב המשטר הנאצי. מרשימה עוד יותר אולי היא המחויבות הנמשכת והנמרצת לתרבות הכללית והגרמנית. הנאציונל-סוציאליסטים קיוו לבדוד את היהודים לא רק מבחינה חברתית אלא גם מבחינה רוחנית. אולם בין 'חומותי' של הגטו החדש נשארה מחויבותם של היהודים לאומנויות, לספרות, למוסיקה ולמחקר הגרמניים איתנה ומלאת מרץ. ארנסט סימון התייחס לתקופה זו כתקופה של 'התנגדות רוחנית' לרודנות. הייתה זו התנגדות שהוֹרְתָה בהצהרה הכפולה על עמדתן התרבותית הרמה של היהדות ושל הגרמניות.

בארבעת הכרכים של **תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה** מציג צוות חוקרים מהשורה הראשונה דיוקן חי של ההיסטוריה היהודית בארצות דוברות גרמנית במשך כארבע מאות שנה. במסגרת סקירה היסטורית מקיפה של הקיום היהודי במרכז אירופה מהמאה השבע־עשרה עד השואה, נחקר המארג השלם של עבר מרתק זה. הסדרה עוסקת במגוון רחב של נושאים: חיי דת ותרבות, דמוגרפיה, פוליטיקה, חוק ומעמד חברתי־כלכלי, יחסים בין יהודים ללא־יהודים ומקומם של היהודים בהקשר הרחב של ההיסטוריה האירופית. כל כרך כולל גם מאמר ביבליוגרפי המפנה את הקוראים אל הספרות המשנית החשובה ביותר, לוח כרונולוגי הכולל את הנושאים העיקריים שנדונו בכרך וכן מפות ואיורים רבים.

התחדשות וחורבן: 1918–1945, הכרך הרביעי בסדרה, פותח בתיאור הזהות המורכבת של יהודי גרמניה בתקופת ויימאר, כאשר השוויון הפוליטי, החברתי והתרבותי חיזק את תחושתם כגרמנים, אך בו בזמן האנטישמיות המתגברת חיזקה את המודעות היהודית שלהם. הישגים ותחושות אלה אומנם סייעו להם בעמידתם מול הנאציזם הגואה, אולם עם גבור הרדיפות הכלכליות והאלימות הפיזית ירד המסך על הפרק הארוך של חיים יהודיים בגרמניה.

תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, המקיף את המחקר העדכני ביותר בנושא, הוא הישג בעל ערך עבור היסטוריונים ומורים וזאת מכיוון שהכרחי לכל קורא השואף להבין את המורשת המיוחדת במינה של העם היהודי במרכז אירופה. הסדרה היא פרויקט של מכון ליאו בק, שנוסד ב־1955 בירושלים, לונדון וניו־יורק, לשם קידום חקר היהודים בארצות דוברות גרמנית.

מיכאל מאיר (עורך הסדרה) הוא פרופסור להיסטוריה של עם ישראל בהיברו יוניון קולג' בסניסטי.

מיכאל ברנר (עורך משנה) הוא פרופסור להיסטוריה ותרבות יהודית באוניברסיטה של מינכן. אברהם ברקאי הוא עמית מחקר במכון להיסטוריה גרמנית באוניברסיטת תל־אביב. סטיבן מ' לובנסטיין הוא פרופסור להיסטוריה יהודית באוניברסיטה ליהדות בלוס אנג'לס. פול מנדס־פלור הוא מנהל המרכז ע"ש פרנץ רוזנצווייג לחקר הספרות ותולדות התרבות היהודית־גרמנית באוניברסיטה העברית בירושלים ומלמד באוניברסיטת שיקגו.

על העטיפה: אוטו אונגר, "תור למזון" בגטו טרזיינשטאט. באדיבות המוזיאון היהודי בפראג.
עיצוב העטיפה: גדעון דן

